

А. Айдарқызы*, А.В. Танжарикова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;
(e-mail: ardak.kulzhaspai@gmail.com, alua1973@mail.ru)

Рақымжан Отарбаев шығармаларындағы «Жан» категориясының көркем антропологиялық бейнесі

Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы «жан» категориясының көркем антропологиялық бейнесі Рақымжан Отарбаевтың әңгімелері негізінде қарастырылады. Зерттеу жұмысының өзектілігі — қазақ әдебиетіндегі адам жанының рухани тереңдігін, психологиялық астарын ұлттық дүниетаным тұрғысынан түсіндіру қажеттілігімен тығыз байланысты. Қазіргі заманда ұлттық болмысты сақтау мен рухани құндылықтарды жаңаша пайымдау мәселесі әдебиеттану ғылымының басты міндеттерінің біріне айналып отыр. Осы ретте адам жанына үңілу, оның ішкі әлемін көркемдік құралдар арқылы бейнелеу — отандық прозаның өзекті ізденіс бағытына айналған. Мақалада «жан» ұғымының көркем прозадағы берілу формалары мен мағыналық қабаттары сараланып, авторлық идея мен философиялық тұжырымдар арасындағы өзара байланыс анықталады. Зерттеу барысында Р. Отарбаев шығармашылық әдісінде романтизм, реализм, натурализм, символизм элементтері ұштасып, көркемдік-эстетикалық тұтастық қалыптасады. Оның прозасы ұлттық руханияттың терең қатпарларын ашуға бағытталған және әрбір кейіпкер — адам мен қоғам, адам мен уақыт, адам мен сенім арасындағы байланыстың символдық өкілі ретінде көрінеді. Мақалада «Жасырынбақ», «Американың ұлттық байлығы», «Аспандағы ақ көбелектер», «Торшақыз бен тотықұс», «Токтышақ», «Алтын» атты әңгімелер талданып, олардың көркемдік құрылымында «жан» категориясының түрлі қырынан көрініс табуы зерделенеді. Әр шығармадағы кейіпкер — рухани күйзеліс, ішкі арпалыс, жалғыздық, үмітсіздік сынды өмірлік түйткілдердің адами бейнедегі көрінісі. Сонымен қатар мақалада жазушының кейіпкерлері арқылы қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік, адамгершілік құндылықтардың дағдарысы, ұлттық дүниетаным мен рухани ізденіс сынды мәселелер де қатар бейнеленген. Отарбаев шығармаларында қарапайым адамдардың тағдыры, күнкөріс күресі, махаббат пен жалғыздық, шынайылық пен екіжүзділік, еркіндік пен бағыныштылық секілді мәңгілік тақырыптар ұлттық дүниетаныммен байланысты өрбиді. Әр кейіпкердің жан әлемі — тұтас қоғамның, замана тынысының айнасы. Жазушы адамның жан жарасы мен ар-намысының, үміті мен түңілісінің көркем көрінісін замана шындығымен сабақтастыра бейнелеп, оқырманды ойға қалдырады. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде қазақ прозасындағы «жан» концептісі тек психологиялық немесе поэтикалық элемент ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық сананың, тарихи естіліктің, рухани құндылықтардың көркем формасы ретінде қалыптасқаны дәлелденді. Мақалада Р. Отарбаевтың көркемдік тәсілдері мен идеялық ұстанымдарының қазақ әдебиетінде «жан» категориясын түсінудегі маңыздылығы айқын көрсетіледі. Автор ұсынған тұжырымдар ұлттық әдебиеттануға жаңа әдіснамалық бағдар ұсынып, көркем антропология саласына тың үлес қосады.

Кілт сөздер: көркем антропология, жан категориясы, Рақымжан Отарбаев, әңгімелер, ұлттық мінез, көркемдік әлем, қазақ әдебиеті.

Кіріспе

Антропология — адам табиғатын, оның болмысын, мәдени-тарихи дамуын зерттейтін кең ауқымды ғылым саласы [1]. XX ғасырдан бастап бұл ұғымның мазмұны кеңейіп, философиялық антропология, діни антропология, көркем антропология сияқты бірнеше бағытта өрістеді. Солардың ішінде көркем антропология әдебиеттану ғылымында ерекше маңызға ие [2]. Бұл бағыт көркем шығармадағы адам бейнесін мәдени, тарихи, онтологиялық және дүниетанымдық тұрғыда қарастырады. Яғни, көркем антропология — адамның ішкі жан дүниесін әдеби мәтін арқылы ұғынуға мүмкіндік беретін терең талдау алаңы [3]. Көркем антропология адамды тек кейіпкер ретінде емес, тұтас бір дәуірдің рухани өкілі, белгілі бір қоғамның идеологиялық, мәдени және дүниетанымдық айнасы ретінде қабылдайды [4-5]. Адам бейнесі арқылы ұлттық болмыс, уақыт тынысы, тарихи сана, рух пен жанның күресі көрініс табады. Әдебиеттегі адам бейнесінің осы күрделі табиғатын ашуда «жан» категориясы ерекше орын алады [6].

* Хат-хабар үшін автор. e-mail: ardak.kulzhaspai@gmail.com

Қазақ дүниетанымында «жан» ұғымы терең мағыналы, көп қабатты құбылыс ретінде қалыптасқан. Жан — тек физиологиялық өмір нышаны ғана емес, рухани тұтастықтың, ар-ожданның, ішкі дауыс пен тіршілік мағынасының көрінісі [7]. XIX ғасырдың ортасына дейінгі «жан» тек философиялық және теологиялық бағыттың тақырыбы ғана емес, сонымен бірге психологияның және әдебиеттің де зерттеу пәні болып қалыптасты [8]. Жан — адамның психикасы мен ішкі әлеміне тарихи өзгеретін көзқарастарды білдіретін ұғым. Классикалық әдебиетте де, қазіргі прозада да жан — адамның адамдығын айқындайтын басты өлшем. «Жан» ұғымы арқылы жазушы кейіпкердің ішкі қақтығысын, қоғаммен қарым-қатынасын, рухани болмысын ашып береді [9]. Бұл — көркем антропологияның негізгі өзегі.

Осы тұрғыдан алғанда, Рақымжан Отарбаевтың прозасы — қазақ әдебиетіндегі адам мәселесін терең қозғайтын көркем антропологиялық кеңістік. Жазушы шығармаларында адам — тек оқиғаның қатысушысы ғана емес, жанымен өмір сүріп, жанымен күйіп-жанатын тірі болмыс [10]. Оның әңгімелеріндегі кейіпкерлер — рухани азап шегуші, қоғаммен үйлесе алмай, өзінің ішкі әлемімен бетпе-бет қалған жандар. Бұл кейіпкерлер арқылы жазушы адам жанының шексіз иірімдерін, рухани сын сәттерін, тіршілік пен ар-ұждан арасындағы күресті көркем тілмен шебер өрнектейді. Рақымжан Отарбаев прозасындағы «жан» ұғымының көркемдік сипаты өзіндік даралығымен ерекшеленеді. Жазушы дәстүрлі поэтикалық немесе философиялық метафораларға жүгінбей-ақ, «жан» ұғымын шынайы өмір болмысымен байланыстыра бейнелейді [11]. Оның шығармаларында жан — кейіпкердің ішкі әлемімен қатар, сыртқы келбеті, мінез-құлқы, қоғамдағы орны мен рухани болмысын сипаттайтын кең мағыналы көркем ұғымға айналады. Жан арқылы кейіпкердің көңіл күйіндегі тербелістер, сезім ауысымдары мен ішкі күйзелістері нәзік те шынайы ашылады.

Р. Отарбаев кейіпкерлері — тағдыр салмағын арқалаған ғана емес, жан дүниесінің арпалысында жүрген, рухани қыспақтағы адамдар [12]. Жазушы оларды суреттегенде көркем тіл мен терең психологиялық түйсікті шебер ұштастырады. Бұл — «жан» ұғымын автордың тек бейнелеу құралы ғана емес, адам болмысын танудың, оны сезім мен сана тұтастығында бейнелеудің басты тетігі ретінде қарастыратынын дәлелдейді. Жазушының тіл өрнегінде метафоралар кейіпкерді немесе әлеуметтік жағдайды тура сипаттаудан гөрі, олардың мәнін, ішкі әлемін, санадағы жасырын күйзелістерін бейнелеудің тәсіліне айналады [13]. Бұл тәсіл Отарбаевқа тарихи және әлеуметтік шындықты ашық сынаудан бойын аулақ ұстай отырып, сол заманның рухын, адам жанындағы дертті толық әрі астарлы түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Оның көркем тілі — адам жанының күрделі иірімдерін, ұлттық болмыстың терең қабаттарын сипаттауға арналған қуатты құрал [14].

Көрнекті жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісов Рақымжан Отарбаев шығармашылығын жоғары бағалап, оны ХХІ ғасырдағы «қазақтың Чеховы» деп атаған. Өз пікірінде ол: «Рақымжан — өте шебер, өте ойлы және жаны сұлу жазушы. Ол ең алдымен әрі ұшқыр, әрі асқан шеберлікті, парасатты суреткерлікті талап ететін әңгіме жанрының асқан ұстасы» [15], – деп атап өтеді. Бұл баға — жазушының адам жанын психологиялық және көркемдік дәлдікпен суреттей білгенін айғақтайды. Зерттеуші С. Байхонов Рақымжан Отарбаевтың бірнеше әңгімесін саралай келе, жазушы туындыларындағы терең әлеуметтік-психологиялық астарларға назар аударады [16]. Ол жазушы кейіпкерлерінің жан әлемі балалықтан тамыр тартқан психологиялық ұстанымдармен астасып жататынын атап өтеді. Жазушы әңгімелерінде рухани жаралы, жан күйзелісіне ұшыраған кейіпкерлерді жиі суреттейді.

А. Қадыралиева Рақымжан Отарбаев дәстүрлі тартыс формаларын жаңаша ұғынып, аян беру, елес көру, рухпен тілдесу сынды мифтік-символдық тәсілдерді қазіргі заман мәселелерімен байланыстыра білгенін ерекше атап өтеді [17]. Автор елес кейіпкер мен рухани байланыс арқылы адамның жан әлеміндегі арпалысты, түңілу мен үміт арасындағы шекаралық күйді берудің сәтті үлгісін ұсынады деп пайымдайды. Осы орайда Махамбет рухының антрополог Ноэль мен қала әкімі Имашқа ғана аян беруі — рухтың кімге көрінетіні, кіммен сөйлесетіні тек рухани биігі бар жандарды таңдайтынын білдіреді. Бұл тәсіл кейіпкерлердің ішкі жан әлеміне терең үңілуге, олардың сана деңгейін, рухани толысуын бейнелеуге мүмкіндік береді.

П.М. Адиева өзінің «Рақымжан Отарбаев шығармашылығын орта мектепте оқыту» атты мақаласында жазушының көркемдік тілінің ықшам, өткір, шынайы сипатымен ерекшеленетінін атап өтеді [18]. Ол Отарбаев шығармаларындағы сөз қолданыстың терең психологиялық және эстетикалық салмағына назар аудара отырып, бұл туындыларды мектеп бағдарламасына енгізу — жас ұрпақты тәрбиелеудің, рухани байытудың, ана тілінің көркемдігін сезіндірудің бірден-бір жолы екенін дәлелдейді. Ө. Оралбайұлы «Тіл биігіне ту тіккен» мақаласында «Рақымжанның қазақ прозасындағы

қолтаңбасы — айшықты, өзгеге ұқсамайтын қолтаңба. Оның шағын әңгімелерінің өзі үлкен әдеби жанрдың жүгін көтеріп, әлеуметтік-тұрмыстық, адамгершілік-имандылық, азаматтық-салауаттылық мәселелерін тереңнен қозғап, оқырманның көңіл пердесін ашып, қарапайым өмірдің аса күрделі тұстарын танытып, ойлантаып, кейде опындырып отыратын [19]. Осы аталған зерттеулер мен тұжырымдар негізінде Рақымжан Отарбаев шығармашылығын көркем антропология тұрғысынан қарастыру — бүгінгі әдебиеттанудағы өзекті бағыттардың бірі. Жазушы туындыларындағы «жан» ұғымы адам болмысының рухани тереңдігін, ішкі арпалысын, қоғамдық өзгерістер мен тарихи сілкіністерге қатысты тұлғалық ұстанымды айқындайтын негізгі категорияға айналады. Сондықтан да бұл мақалада жазушы прозасындағы «жан» категориясының көркем антропологиялық бейнесін талдау арқылы, қазақ әдебиетіндегі адам ұғымының көркемдік-философиялық мазмұнын тереңірек ашу көзделеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада Рақымжан Отарбаев прозасындағы «жан» категориясының көркем антропологиялық бейнесін анықтау мақсатында бірқатар таңдаулы әңгімесі негізге алынды. Атап айтқанда, жазушының «Американың ұлттық байлығы», «Аспандағы ақ көбелектер», «Жасырынбақ», «Алтын», «Тоқтышак», «Торшақыз бен тотықұс» атты әңгімелері зерттеу материалы ретінде алынды. Зерттеу барысында әдеби-теориялық талдау, сипаттамалы-салыстырмалы әдіс, философиялық және антропологиялық түсіндіру тәсілдері қолданылды. Сонымен қатар кейіпкерлердің жан дүниесін ашуда мәтін ішілік көркемдік құралдар мен авторлық интонацияға мән берілді. Әңгімелердегі кейіпкерлердің іс-әрекеті, ішкі монологтары, күйзелістері мен ой ағымдары арқылы «жан» ұғымы сараланды. Зерттеу барысында Рақымжан Отарбаевтың шығармалары тек көркем туынды ретінде ғана емес, адам болмысының айнасы, рухани дағдарыс пен үміт, күйреу мен қайта түлеу үдерісінің символдық бейнесі ретінде қарастырылады. Мақалада аталған әңгімелердегі кейіпкерлер арқылы адам жанындағы күйзеліс, жалғыздық, үмітсіздік, ар-ожданмен күрес және адамгершілік құндылықтарға деген ішкі сұраныс көркемдік-антропологиялық тұрғыдан жүйелі түрде талданады.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ әдебиетінде адамның ішкі жан әлемін, рухани тереңдігін көркем бейнелеу — ежелден жалғасып келе жатқан басты дәстүрдің бірі. Қазіргі әдебиетте бұл үрдіс антропологиялық әдіснама арқылы жаңаша сипат алып отыр. Әдебиеттегі көркем антропология — адам болмысын, оның жан күйін, қоғаммен байланысын, рухани және психологиялық қақтығыстарын көркем мәтін арқылы тануға мүмкіндік береді. Бұл бағытта Рақымжан Отарбаевтың прозасы ерекше назар аударуға лайық. Оның әңгімелеріндегі кейіпкерлер — ішкі әлемінде арпалысқа түскен, жаны жаралы, рухани теперіш көрген жандар. Осы кейіпкерлер арқылы жазушы ұлттық болмыстың, тарихи естіліктің, адамгершілік дағдарыстың өзекті мәселелерін көтереді. Әсіресе, «жан» категориясы оның туындыларында көркемдікпен өріліп, терең философиялық-антропологиялық мағынаға ие болады.

Рақымжан Отарбаевтың «Жасырынбақ» атты әңгімесі — жазушының көркем антропология тұрғысынан ерекше мәнге ие туындыларының бірі [20]. Алғашқы оқығанда шығарма жекешелендіру дәуіріндегі әлеуметтік теңсіздік пен «банкрот» тақырыбына арналғандай көрінеді. Алайда әңгімені тереңірек зерделегенде, бұл туындыда қарапайым халық пен билік өкілдері арасындағы ажырап кеткен рухани шекара, ішкі қарама-қайшылық, әлеуметтік-этикалық деградация суреттелетіні анық байқалады. Мұндағы кейіпкер — «жан» категориясының күрделі бейнесі. Ол сырттай қызметі мен әлеуметтік рөліне қарамастан, ішкі рухани бос кеңістікте өмір сүреді. Жастықтағы «жасырынбақ» ойыны оның бүкіл өмірлік ұстанымына айналып, шынайылықтан, қоғаммен ашық диалогтан бас тартуына себеп болады. Бұл — жанның қоғамнан жасырынып, өзіндік шындықпен өмір сүруі, ал мұндай бейне қазіргі қоғамның да рухани дағдарысын бейнелейді. Шығармада кейіпкердің нақты есімі берілмейді. Бұл — типтік образ екенін білдіреді. Ол — рухсыз жүйенің тудырған, жанын ойын мен билікке айырбастаған адамның бейнесі. Автор бұл арқылы тек бір тұлғаны емес, тұтас әлеуметтік топтың рухани келбетін сипаттайды. Жасырынбақ ойыны өмірлік стратегияға айналғанда, адам жанынан ажырап, тірі тән, бірақ өлі рух иесіне айналады. Жазушы бұл кейіпкер арқылы жан мен арсыздық, билік пен түйсік арасындағы қақтығысты өте нәзік бейнелейді. Әңгімедегі басты ой — жанын қоғамға емес, мансап пен жүйеге арнаған адамның ішкі күйреуі. Бұл — көркем антропологиядағы «жан» ұғымының дағдарысқа түсуін көрсететін көркемдік шешім.

Мәтіннің алғашқы сөйлемдерінен бастап-ақ оқырман кейіпкердің сана күйзелісіне, ішкі күйінің теперішіне куә болады: *«Ертелі-кеш қос қолын қайырып әкеліп құйрықтың үстіне салып, ерсілі-қарсылы сенделеді де кетеді»* деген жолдар — жан дүниесі жадап, тіршілік иірімінде бағытсыз қалған адамның сыртқы формасын ғана емес, ішкі мазмұнын да аңғартады. Кейіпкер кеңседе қамалып, сырттағы халықтан, ел үні мен жан дауысынан қашып, *«жұмсақ креслосында»* шөгіп жатқанда, оның бойындағы жансыздану процесі анық көрініс табады.

Сырттағы халықтың шынайы жанайқайы мен оның кабинетіндегі *«жым-жырт»* тыныштық — рух пен тәннің арасындағы шекараны білдіреді. Бұл — адамның жанын жоғалту, жансыз болмысқа айналу сәті. Қоғам да, халық та басынан бақайшағына дейін от пен ашуға оранып, зейнетақы, әділет, нан сұрап жатқанда, ол *«қаптаған елдің айқайын естіртпейтін аспан»* әкеліп, өзін халықтан бөліп тастағысы келеді. Бұл жанның рухани оқшаулануын, жансыз денеге айналған биліктің символын көрсетеді. *«Көкке ұшты десең, терезе анау, жерге сіңді десең, емен паркетті еден мынау»* — кейіпкердің жоғалуы көркем шешім ретінде өте терең философиялық мағынаға ие. Басты кейіпкер шынайы әлемнен, ел алдындағы жауапкершіліктен қашып, қайтадан балалық шаққа — жасырынбақ ойынына оралады. Шкаф ішіне тығылып, *«Мен жасырынбақ ойнап жүрмін»* деуі — жан әлемінің тоқтағанын, өсіп-жетілмегенін, психологиялық және рухани регрессияны білдіреді.

Жазушы бұл әңгіме арқылы адамның жанын жоғалту — қоғамның күйреуінің басы екенін жеткізеді. Бала күнінде табылмайтын сары бала — бүгін ел алдында жауап беруден, шындықтан тығылып отырған билік иесі. Ол — жансыз биліктің көркем прототипі. Жансыз билік — жансыз қоғамның алғышарты.

Рахымжан Отарбаевтың *«Американың ұлттық байлығы»* атты әңгімесі — адамның ішкі әлеміндегі күйзеліс пен рухани дағдарысты терең философиялық әрі психологиялық деңгейде суреттейтін көркем шығарма [21]. Бұл туындыда жазушы жаһандану дәуіріндегі ұлт пен рух, қарапайым қазақтың жан дүниесіндегі үрей мен күйінішті шеберлікпен өрнектейді. Кейіпкер Қапар — қазақ даласында шибөрі аулап күн көріп жүрген аңшы. Бірақ сол аңшылықтың өзі енді оның басына қауіп төндірген, себебі Америка үшін шибөрі — «ұлттық байлық».

Әңгіме Қапар мен Жетес арасындағы диалогтан басталады. Жетестің сөзі арқылы Қапар әлемдік саясаттың, ақпараттың және *«ұлттық құндылық»* ұғымының жаңа деңгейіне тап болады. Қапар аңшылық кәсібінен емес, өзін жай ғана жойылып бара жатқан халықтың бір өкілі ретінде сезінуден қорқады. Қорқыныш оның санасын меңдеп, жан күйзелісіне алып келеді. Бұл күйзеліс оның ата-бабасының суретіне қарап, өткен өмірді еске түсіруінен де көрінеді. Ол елге, дәстүрге, болмысқа деген сағынышпен жаны жараланып отыр.

Ғалым Г. Ниетқалиева бұл шығармаға берген талдауында: *«Жазушы адам жанын қорғауды негізгі тақырып етіп алған. Қазіргі заманның келмеске кеткен құндылықтары, ата-баба дәстүрі, адалдық — бәрі де артта қалған шалмен бірге жоғалып бара жатыр»,* – деп тұжырымдайды [22]. Бұл ой Қапардың аңшылық тіршілігінің мәнсізденіп, рухани дағдарысқа ұласуымен тікелей байланысты. Жетес шибөрінің халықаралық қорғауда екенін айтқанда, Қапардың сана күйреуі басталады. Бұл — оның ішкі дүниесінің бұрынғы қарапайым сенімдерге арқа сүйей алмайтынын, енді шындықтың басқа кеңістігіне өткенін сезінген сәт.

Қапардың ішкі күйзелісі Жетес атты танысының келуімен күшейе түседі. Жетес Американың шибөрінің ұлттық байлық ретінде қорғауға алғанын, енді бұл аңды ату қылмысқа парапар екенін айтады. Осы сәттен бастап Қапардың санасын үрей, сенімсіздік, қорқыныш билей бастайды. Қалың жыныста өріп жүрген шибөрінің екеуін атып алғанын Америка космостан көріп отырғанына сенгісі келмесе де, Астанада жүрген балдызының «шетелдіктерге мақтанып көрсеткен қызыл жағалы тон» туралы сөзінен кейін ол ішкі күйзелісін жасыра алмайды. Әңгімеде: *«Жаны қысылып жалма-жан айдау жолға қараған»* деген жолдар оның ішкі толқынысын, тағатсыздана күтуін, рухани қолдауға зәру екенін дәл сипаттайды.

Қапардың аңшылық кәсібі күнкөріс қамынан асып, жанның ішкі тынысын жеткізетін алаңға айналған. Ол үшін әр аң — тек олжа емес, сонымен бірге адам мен табиғаттың арасындағы тылсым байланыс. Әкесінен мирас болған мылтықты Қапар әулие бұйымдай күтіп ұстайды. Сол қаруға қарап отырып, аңшылықтың өзі үшін жәй кәсіп емес, әке рухымен, ұлттың өткенімен жалғасатын қасиетті салт екенін сезінеді. Бұл сезім оның жан дүниесін көркем антропология тұрғысынан ашуға мүмкіндік береді.

Алайда Жетес атты «білгіш» шынжау сарының айтқан сөздері Қапарды рухани күйзеліске түсіреді. Осы сәттен бастап Қапардың ішкі әлемінде сенімсіздік, қорқыныш, тіпті кінә мен күйініш

сезімі орын алады. Ол өз ісіне күмәндана бастайды: «*Шибөрі Американың ұлттық байлығы болса, мен кіммін? Қазақстанның өгеймін бе?*» деген ішкі толғанысы арқылы кейіпкер жанын әлемдік саясат пен ұлт болмысы арасындағы ширыққан сұрақтарға байлайды.

Жетес әңгіме барысында Американың жан-жануарды, тіпті шегірткені де «*ұлттық байлық*» ретінде сақтайтынын айтып, шибөрінің де солар қатарында екенін дәлелдегісі келеді. Осы пікірлер Қапарды психологиялық арпалысқа салады. Оның ішкі даусы «*Тәуелсіз елдің даласына шибөрі қалай келіп жүр?*» деп күмәнданады, бірақ өз уәжін дәлелдей алмай қиналады. Жетестің «*космостан көріп отыр*» деген сөздері аңшыны қатты үрейлендіреді. Бұрын аңды атқанда тайсалмайтын Қапар енді мылтығына қарауға да бата алмайды.

Әңгіме соңында жазушы: «*Өз елінде өзін қорғайтын пенде таба алмаған қыр қазағының көзінен екі тамшы жас төгілді*», – деп трагедиялық түйін жасайды. Бұл жас — жай эмоция емес, адамның өз туған жерінде рухани жалғыз қалуының белгісі. Бұл — адам жанының ауыр күйзелісінің, үміттің үзілуінің көркем көрінісі.

Рақымжан Отарбаев көркем метафораны көп қолданбайды, бірақ әр кейіпкердің ішкі жан дүниесі — психологиялық процестер, санадағы дағдарыс пен шешімсіздік арқылы шынайы ашылады. Жазушы өз кейіпкерлерінің жан әлемін баяндаумен емес, олардың әрекеті мен үнсіз ойлары, ішкі толғаныстары арқылы береді.

Қазіргі қазақ прозасында әйел образы бұрынғы салттық, отбасылық, аналық рөл шеңберінен шығып, тұлғалық дағдарыс пен рухани жалғыздық мәселесіне қарай ойысқан. Осы үрдістің көркемдік тұрғыда жарқын мысалы — Рақымжан Отарбаевтың «Торшақыз бен тотықұс» әңгімесі [23]. Шығармада урбанизация салдары, әлеуметтік шеттетілу, әйелдің жан дүниесіндегі құлдырау — барлығы Торшақыз бейнесі арқылы өріледі.

Торшақыз — жалғыздық құрсауында қалған, бақытты болуға лайық болғанымен, қоғамнан өз орнын таба алмаған әйел. Жазушы осы бейне арқылы қазіргі қалалық, оқыған, еркін, бірақ рухани тұрғыда үзіліп қалған әйелдердің жиынтық образы мен арман-мұратын көрсетеді. Оның өмір жолы — күрделі. Өзіне сеніп тапсырылған ғылыми, кәсіби мақсаттардан бөлек, ол әйелдік бақытты, шынайы махаббатты аңсаған. Бірақ бәрі жалған болып шықты. Академик Айсаринге тоқал болу арқылы өмірінің мәнін тапқысы келген Торшақыз — қоғам шетіне ысырылып қалған, енді жанын тіршілікпен емес, ар-намыспен, өткенмен, елеспен жұбататын бейне.

Автор әңгімені ерекше тәсілмен өрбітеді: үйде жүрген жалғыз әйел мен оның жанындағы тордағы тотықұс. Тотықұс — Торшақыздың ішкі үнін тыңдайтын, үн қатпайтын, бірақ үнсіз де болса рухани тірек болып отырған символ. Бұл — батыс қалаларындағы жалғыз адамдардың үй жануары арқылы жан дүниесін жұбататын феноменінің ұлттық көркем әдебиеттегі көрінісі. Мұндай тәсіл алғашында бейкүнә көрінгенімен, тереңінде шеттету, жалғыздық, тірі адамның рухани өлімі жатқанын аңғартады. Бұл символ арқылы Отарбаев қоғамда жалғыз қалған әйелдерге тек «жағдай жасалды» деп айту жеткіліксіз екенін көрсетеді.

Зерттеуші Гүлнар Балтабаева да осы идеяны қуаттап: «Торшақыз бен тотықұс» әңгімесінде өзгеше тағдыр тордағы тотықұстың атымен беріледі... Бұл жалғыздықтың шектен шығуы. Қалалықтардың төрт қабырғаға қамалып, елеспен өмір сүруі, қазақтың оқу оқыған қызының көбіне дұрыс семья құра алмай қалуы тақырып етіп алынған...», – дейді.

Торшақыздың жағдайы — бүгінгі интеллектуалды қазақ әйелінің трагедиясы. Ол қоғамға қажетті, білімді, еңбекқор. Бірақ ол өзінің әйелдік болмысы арқылы махаббатты, қорғауды, сүйіспеншілікті аңсайды. Қоғам оған мансап берді, бірақ жүрек тыныштығын бере алмады. Ол өзінің шынайы жары ретінде Айсаринге сенді, бірақ шындық басқаша болып шықты: Айсарин оған тоқалдық ұсынды, бір сәттік тыныштық, аз уақыттық жұбаныш болды. Осы жалған тұрақтылықтың орнын жазушы күллі символикамен — зират, ескерткіш, бақталастық, екінші мазар салу сынды метафоралармен бейнелейді.

Әңгімедегі жан категориясы — басты тірек. Торшақыздың барлық әрекеті — жан арпалысының көрінісі. Әйел — тек тіршілік иесі емес, ол сезіммен өмір сүреді. Оның бақталас бәйбішемен зиратқа дейін күресі — бұл сыртқы тартыс емес, ішкі жан арпалысы. Ол өзін дәлелдегісі келеді. Өзіне, өміріне, ішкі бостығына, көлеңкелі өткеніне, иелене алмаған махаббатқа жауап іздейді. Айсариннің бейіті — махаббаттың символы емес, жалғыздық пен алданған үміттің бейнесі.

Әңгіме басындағы: «*Таңның қызыл арайы еркін тарап, күн Көктөбеге тырмысып қалса да, Торшақыздың төсектен тұрғысы жоқ*» деген сөйлем кейіпкердің ішкі әлемінде болып жатқан күйзелістің, өмірге құлшыныстың жойылып, жан күйінің құлдырап кеткенін білдіреді.

«Қаланың тау беткейінде орналасқан екі бөлмелі жиһазды пәтерде қартайып қалған мылжың тотықұстан өзге басыңды сүйер, сеніп сыр айтар тірі пенде болса ше?». Бұл сөйлем Торшақыздың тірі пендеден үмітін үзген, жалғыздықтың шырмауына шырмалған жан екенін көрсетеді. Қоғамнан, адамдардан ажырап, жалғыз құспен күн кешіп отырған кейіпкер жалғыздықтың ең шегінде тұр. Бұл жердегі тордағы тотықұс — жалғыздықтың символы, бос үй мен бос көңілдің айғағы.

«Бір әумесер ақын мінбеге жармасып тұрып: “Жер тартатын секілді...” — деп күңіреніп өлең оқитын. Тап сол!» — Торшақыздың тіршіліктен түңілгенін білдіретін деталь. Ол өзін тірі адам емес, өлімге тартылған жан ретінде сезінеді. Мұнда өмірдің мәнсізденуі, ішкі күйзелістің шегіне жетуі, адамның жан дүниесінің босап, үміттен айрылғанын байқаймыз.

«Бәрі осы жалғыздың жолында садақа», — деген. Көз шарасына сыймай мөлтілдеп жас тұрды. Көрдемше туған ұлын алдына алып әлдилеп отырған кәрі әкені көрген сайын жас келіншектің бойын беймәлім бір ыстық бу шарнып өтетін». Бұл үзіндіде Торшақыздың Айсаринге деген сүйіспеншілігі, үміті мен арманы сипатталады. Ұлы арқылы өмірдің жалғасын тапқан ол, іштей өзін толыққанды ана, жар ретінде сезінгісі келеді. Бірақ осы сезім қоғамнан, заңнан, ресми жүйеден қолдау таппай, рухани күйреуге ұшырайды.

«Жалма-жан жағы сембейтін тотықұсына қараған, қаннен-қаперсіз құйрығы шошаң қағып, тесік тамағының қамын ойлап кеткен». Бұл тұста тотықұс адамды түсінбейтін, тек тірі организм ретінде сипатталады. Ол — ішкі сезімге ортақтаса алмайтын, үнсіз жалғыздықтың тағы бір белгісі. Ал Торшақыз — жанымен сезінетін тіршілік иесі. Осы айырмашылық оның адамдар арасындағы орнын, жалғыздығын тереңірек сезіндіреді.

Әңгіме оқырманды еріксіз ойға жетелейді: қоғамдағы жоғары білікті, мәдениеті қалыптасқан әйелдердің ішкі күйзелісі неге жиілеп кетті? Олардың өмірінің мәні не? Олар кім үшін күреседі? Бұл сұрақтарға жауап Торшақыз бейнесі арқылы беріледі.

Сонымен қатар бұл шығармада қазіргі заман әйелінің рухани трагедиясы ғана емес, бүкіл қоғамдағы адами қарым-қатынастың жұтаңдауы, жекешеленуі, эмоциялық түңілулердің жиілеуі сияқты терең әлеуметтік процестер де сипатталады. Кейіпкердің жан әлеміндегі зіл, үнсіздік, оқшау болмысы — бұл бүкіл қоғамның дерті. Жазушы бұл дертті мысқылмен, ауыр ирониямен емес, ауыр тыныспен жеткізеді. Оның үні — әйелдің, жалғыз адамның, тірі пенденің үнсіз сыбыры.

Осылайша, «Торшақыз бен тотықұс» — жан жарасы туралы, әйелдің тұлғалық трагедиясы туралы шығарма ғана емес, қазіргі қазақ қоғамындағы ең үлкен құндылық — жан туралы, өмір сүрудің шынайы мағынасы туралы терең философиялық туынды. Жазушы адам өмірінің мәнін, әйелдің ішкі әлемін, рухани мүжілуді терең пайымдай отырып, жан құндылығын ең басты категория ретінде алға тартады.

Рахымжан Отарбаевтың «Аспандағы ақ көбелектер» атты әңгімесі — махаббат, ар-ождан, материалдық мүдде, рухани жалғыздық сияқты өзекті тақырыптарды бір арнаға тоғыстырған көркемдік тұрғыда салмақты шығарма. Әңгіменің орталық кейіпкерлері — жас саудагер жігіт Дәурен мен оның сүйгені, арманшыл әрі нәзік болмысты Әлима [24]. Шығармада екеуінің арасындағы алғашқы таза, шынайы сезім біртіндеп рухани құндылық пен материалдық мүдде қақтығысының құрбанына айналады. Автор осы махаббат трагедиясы арқылы қазіргі заман жастарының рухани күйзелісі, адамгершілік құндылықтардан алыстауы туралы өткір мәселе көтереді.

Әңгіменің мазмұн желісі өмір шындығынан алынған. Әлима мен Дәурен арасындағы қарым-қатынас — қазіргі қоғамдағы талай жұптың тағдырына ұқсас. Әлима — нәзік, арманшыл, адал сүйген жан. Оның Дәуренге деген махаббаты, сенімі шынайы. Ал Дәурен — екіұдай күйдегі кейіпкер. Ол махаббат пен арманның емес, мансап пен байлықтың соңынан ерген адам. Автор оның шешімін бірден сынамайды, керісінше, сол шешім арқылы қоғамдағы белгілі бір құбылысты көрсетеді: рухани бос кеңістік, жауапкершіліктен жалтару, материалдық мүддені биік қою.

Әңгімеде Сырғалым бейнесі — байлық пен билікке оңай жету жолын ұсынушы тип. Оның әкесі базардың иесі болған соң, ол еш кедергісіз қалағанына қол жеткізеді. Сырғалым мен оның әкесінің қатысуы арқылы автор билік пен ақшаға ие адамдардың өзгелердің тағдырына ойсыз араласуын, қарапайым жандардың өміріне нұқсан келтіруін шынайы әрі ащы түрде бейнелейді. Олар — рухани құндылықты емес, сыртқы пішінді, сән-салтанатты ғана бағалайтын орта өкілдері.

Дәуреннің тандауы — ішкі жан қайшылығының айғағы. Ол бастапқыда анасының үмітін, Әлиманың махаббатын арқалап жүргенімен, бұл міндетті ауырсына бастайды. Ол үшін сезім емес, тыныш өмір, жақсы табыс, жайлы жағдай маңызды болып кетеді. Осы сәттен бастап кейіпкердің жан

дүниесіндегі өзгерістер байқала бастайды. Жазушы бұл өзгерісті нақты іс-әрекет арқылы емес, символикалық деталь — ақ көбелектер арқылы шебер жеткізеді.

Жазушы әңгіме басында-ақ: *«Тағы да ақ көбелектердің соңынан қуып діңкелеп, аңқасы кеуіп ояңған»* деп бастайды. Бұл сөйлем кейіпкердің бейсаналық жан қиналысын, үнемі ар алдындағы мазасыздануын, рухани жүдеуін бейнелейді. Көбелекті қуып шаршау — аңсаған рухани тазалыққа жете алмай, оны өмірдің шуылы мен жалған жылтырының арасында жоғалтып алған жанның ішкі халін білдіреді.

Кейіпкердің анасына деген сағынышы, сауданың шулы базарынан соң Жарбайға барып тыныс алу сәттері, әсіресе мына жолдарда айқын көрінеді: *«Қайтарда: «Құлыным-ау», – деп қасқа жолдың бойына дейін шығарып салғанда көлбеңдеген кең көйлегінің етегіне алтын шуақ үйіріліп, өзімен бірге жан тыныштығын, қанағат пен иманды қоса-қабат алып қалғандай болатын»*. Бұл көрініс Дәуреннің жүрек түкпіріндегі шынайы өмірге, рухани тұтастыққа деген зәрулігін байқатады. Ана мен ауыл — оның жанын сақтап тұрған соңғы тіректер.

Алайда Дәурен өмірден рухани емес, материалдық жұбаныш іздейді. Базар иесінің ұсынысы мен Сырғалымен болған жақындық оны құрдымға итермелейді. Осы тұста Әлимамен арадағы нәзік сезім желісі үзіледі. Оның сылдыр күлкісі мен *«Кербаланың шөлінен келдіңіз бе?»* деген тұспалды әзілінен бастап, *әр кездесудегі күлкісі «шыны ыдыс сынып, ауаға тарап кеткендей»* деп суреттеледі. Бұл күлкі — Дәуреннің жанын тірілткен үміт, оны өмірдің мәніне жетелеген тазалық еді. Бірақ сол күлкі енді сынса, қайта жиналмайды.

Г. Ниетқалиеваның пікіріне сай, *«тағы да ақ көбелектер соңынан қуып діңкелеп, аңқасы кеуіп оянуы»* — Дәуреннің ішкі мазасыздығының символы [25]. Ақ көбелектер — Әлиманың ақ жүрегі, болмаған бақыт, қайтарылмай қалған уақыт бейнесі. Бұл символ — өте күрделі әрі әсерлі көркемдік шешім. Ақ көбелектер — үміттің, тазалықтың, рухтың нышаны. Олар Дәуреннің жанына маза бермейді, түнде де, күндіз де көз алдында көлбеңдеп тұрады. Бұл — ар алдындағы қинау, күнә мен өкініштің көрінісі.

Әңгіме соңындағы трагедия — Әлиманың қазасы — кейіпкер үшін үлкен соққы. Бірақ бұл кеш серпілген, кеш ояңған рухани селт ету. Ақ көбелектердің аспанға ұшып кетуі — сол сәтте Дәуреннің алдында мәңгілік жоғалған тазалықтың, адал махаббаттың, рухани тіршіліктің бейнесі. Көбелектер — өмірдің нәзіктігі мен өткіншілігінің көркем символы.

Әңгімеде трагедия шарықтау шегіне жеткенде, Дәуреннің жан күйзелісі мына жолдармен беріледі: *«Беті әлгінде гана жабылған мәйіт орнынан ақ нұр боп қайта көтерілген. Кәдімгі Әлимасы. Судағы бейнедей қалықтап кеп аңтарылып қалған мұның жанына жетіп тоқтады... Қасында көктемгі алма ағашы гүліндей ақ көбелек қалт-құлт ұшып қоса кетіп барады...»*. Ақ көбелек енді тек тазалық емес, рухани қасіреттің, кешірім сұрай алмаған адамның жан азабының белгісіне айналады. Бұл көрініс кейіпкердің ар алдындағы күйреуін бейнелейді.

Ақ көбелек ақыры Сырғалымен некелесіп тұрған кезде де, Дәурен мен оның арасына түсіп, *«тұнжыр тартқан жанарында баяғы үміт оты өшіп, үрей мен мазасыздық шүңілдеп тұрды»* деген сөздермен берілген. Бұл — енді ештеңені түзету мүмкін емес сәт. Жан дүниесі қақыраған Дәуреннің бар үміті көбелектей қалтырап, көз алдынан ғайып болады.

Әңгіме соңында: *«Содан бері түсінде ақ көбелектердің соңынан қуып діңкелеп, аңқасы кеуіп оянады»* деген сөйлем — бүкіл шығармаға философиялық тұжырым беріп тұр. Ақ көбелек — енді қайтып оралмайтын рух, енді қайта табылмайтын тазалық.

Шығарманың көркемдік-эстетикалық ерекшеліктеріне тоқталсақ, жазушы мифтік бейнелеу тәсілін, дәстүрлі халықтық символиканы заманауи реализммен сәтті ұштастырады. Табиғат суреті мен кейіпкердің көңіл күйі қатар өріледі. Ақ көбелектер бейнесі тек эстетикалық қызмет атқарып қана қоймай, бүкіл шығармаға философиялық салмақ береді. Бұл тәсіл авторға кейіпкердің ішкі күйзелісін астарлы жеткізуге мүмкіндік береді.

Жалпы, Рақымжан Отарбаев «Аспандағы ақ көбелектер» әңгімесі арқылы адам мен қоғам арасындағы күрделі қатынасты, рух пен тән, ар мен пайда, махаббат пен мансап арасындағы тартысты терең ашып көрсетеді. Әңгіме — адамның жанын зерттеу арқылы рухани сұрақтар қоюға шақыратын көркем антропологиялық туынды. Ақ көбелектер — сол сұрақтардың жауабын табуға тырысқан рухтың елесі. Бұл шығарма — бүгінгі қоғамның рухани дертін дөп басқан, терең философиялық әрі көркемдік жағынан шеберлікке толы әдеби туынды.

Рақымжан Отарбаевтың «Тоқтышак» әңгімесі — адамның жан әлемін, рухани күйзелісін бала бейнесі арқылы берудегі сәтті көркем шешім [26]. Жазушы бұл туындысында жас кейіпкер Тоқтышак

арқылы баланың ішкі сезімін, айналасындағы адамдардың қатыгездігін, немқұрайлығын, ересектер қоғамының қайғы-қасіретін және олардың рухани жүдеу күйін суреттейді. Бұл әңгіме тек бала туралы емес, ол — қоғам туралы, әділет жайлы, ізгілікке деген сенім мен үміттің сынуы туралы терең философиялық шығарма.

Тоқтышақ — кішкентай болса да, өмірдің ащы шындығын ерте түсінген бала. Ол айналасындағы адамдардың қиын өмірін көреді, түсінеді және бұл жан жаралары оның бойында да өшпес із қалдырады. Ол өзінің мұң-зарын, өмірге деген өкпесін түлкіге айтып жеткізеді. Бұл — табиғатпен тілдесу арқылы ішкі жан айқайын сыртқа шығару. Түлкі — жай ғана жануар емес, баланың сенетін, сырын айтатын, өзін түсінетін тірі бейне. Бұл көркем тәсіл баланың жалғыздығын, оған ешкім құлақ аспайтынын, рухани жанашырдың жоқтығын айқын көрсетеді.

Тоқтышақтың жан күйзелісі оның өксікпен жылауы арқылы, қардан жасалған батырлармен әділет іздеуі арқылы беріледі. Ол ақ қардан батыр жасап, айналасындағы әділетсіз адамдардан кек алуды армандайды. Бірақ ұйқыдан ояғанда батырлары еріп кеткенін көріп, үміті де солармен бірге ерігендей болады. Осы тұстағы баланың «Көңілім тозды» деген сөзі — балалық жүректегі үлкен рухани дағдарыстың көрінісі. Бұл сөз — әңгімедегі жан драмасының шарықтау шегі. Жазушы осы бір қысқа сөйлем арқылы баланың ішкі әлеміндегі аласапыран сезімдер мен түнілісті өте ықшам, бірақ әсерлі жеткізеді.

Әңгімеде тек Тоқтышақ емес, басқа кейіпкерлердің де жан жаралары сипатталады.

– Монтер ағасы — ұрпақсыз қалған, іштей тынған, өмірден үмітін үзген адам.

– Жәмиға — күйеуі басқа әйелге үйленіп кеткен, ішкі күйі қақ айырылған нәзік жан.

– Әжесі — тірі кезінде бір қызынан тірідей, екінші қызынан өлідей айырылған ана. Ол да жалғыздық пен мұң тұңғығында қалған бейне.

Жазушы әр кейіпкердің мұңын, жан жарасын ашып көрсете отырып, олардың Тоқтышақ сияқты кішкентай балаға еш мейірім, қамқорлық көрсете алмайтын, тіпті өз мұңынан аса алмайтын адамдарға айналғанын меңзейді. Бұл — қоғамның рухани азғындауы, адамдардың бір-бірінен алыстауы, махаббат пен мейірімнің орнын тасбауырлық басып кеткенінің көрінісі.

Рахымжан Отарбаев бұл туындысында жан категориясын өте нәзік әрі терең психологиялық деңгейде ашады. Ол бала жанының тазалығын, әділетке деген талпынысын, арман мен шындықтың қақтығысын көрсету арқылы «жан» ұғымының тек философиялық категория емес, көркемдік ойлаудың өзегіне айналғанын дәлелдейді. Жазушының тілінде айқай да жоқ, пафос та жоқ — бірақ әрбір сөйлем, әрбір көрініс оқырман жүрегін сыздатады, себебі шынайы. Бұл — суреткердің шеберлігі, жан дүниені сезіндірудегі ерекше таланты.

Осылайша, «Тоқтышақ» әңгімесі көркем антропология тұрғысынан терең мазмұнға ие. Мұнда «жан» тек бала жанын бейнелемейді, ол арқылы бүкіл қоғамның күйін, рухани құлдырауын, адамгершілік дағдарысты ашып береді. Әңгіме баланың көз жасы арқылы оқырманның жанын қозғайды, ой салады, сезіндіреді. Бұл — Рахымжан Отарбаев прозасының ең маңызды қасиеті: ол адам жанын тірі организмдей етіп, көркем тілмен дәл де терең суреттейді.

Қазақ прозасы мен поэзиясындағы «қазақ жаны» — ұлттық әдебиетімізде ғасырлар бойы қалыптасқан көркемдік үлгілер мен тұрақты бейнелеу формаларына сүйенеді. Бұл ұғым қазақ халқының дүниетанымына, салт-дәстүріне, дініне, мифтік санасына негізделеді. Рахымжан Отарбаевтың прозалық шығармаларында «қазақ жаны» құбылысы ерекше тереңдікпен және көркемдік шеберлікпен суреттеледі. Жазушы кейіпкерлерінің жан әлемі тек жеке тағдырмен ғана шектелмейді, олардың рухани күйзелістері тұтас бір ұлттың, бір қоғамның ішкі дертін, арпалысын, үміт пен күйреуді бейнелейді.

Р. Отарбаев шығармаларында адам — тек көркем кейіпкер емес, рухани жүк аркалаған тірі болмыс. «Жасырынбақ» әңгімесінде билікке жеткен бала күнгі жасырынбақ ойынын жалғастырған кейіпкер, «Американың ұлттық байлығында» ұлтсыздық пен қорқыныштан ширығып жүрген аңшы Қапар, «Аспандағы ақ көбелектерде» өмірін махаббат пен мансап арасында тандаудан жаңылған Дәурен, «Торшақыз бен тотықұста» махаббат пен жалғыздықтың жүгін тартып жүрген Торшақыз, «Тоқтышақта» әділетсіздікке төзе алмай, жан жарасын қармен көмкерілген батырлар бейнесі арқылы жеткізген бала — бұлардың бәрі қазақ қоғамының әр қабатындағы жан иелерінің өкілі ретінде көрінеді. Бұл кейіпкерлер арқылы автор адам жанын тек сипаттап қана қоймай, оны қоғаммен, ұлтпен, табиғатпен, сеніммен терең байланыстыра суреттейді.

Рахымжан Отарбаевтың шеберлігі — оның психологиялық тереңдікті, мінездің нәзік иірімдерін дәл жеткізе алуында. Ол кейіпкерлерін жай ғана сипаттамайды, олардың ішкі дүниесін ашуға,

оқырманмен рухани байланыс орнатуға тырысады. Жазушы адам психологиясын, жан сырын ашуда реализм мен символизмді, романтизм мен натурализмді еркін қолданады. Мысалы, ақ көбелектердің символы — рухани тазалық пен бейкүнә сезімдердің елесі, тордағы тотықұс — жалғыздықтың көркем метафорасы, ал қардан жасалған батырлар — баланың әділет пен қорған іздеген арман әлемінің бейнесі.

Әңгімелерінде қолданылған мифтік элементтер, әсіресе елес, рухпен тілдесу, алдын ала аян алу сияқты көріністер ұлттық сенім мен танымның көркем репрезентациясына айналған. Жазушының әрбір шығармасында риторикалық сұрақтар мен психологиялық егіздеулер арқылы терең философиялық, рухани мәндер ашылады. Әрбір әңгіменің астарында ұлттық болмыстың, моральдық құндылықтардың құлдырауы, рухани дағдарыс, жалғыздық, күйзеліс сияқты ауыр тақырыптар тұрады.

Жазушы әрбір әңгімеде адамның жан дүниесіндегі түрлі арпалыстарды әртүрлі жастағы, әлеуметтік ортадағы кейіпкерлер арқылы танытады. Әр әңгіме — бір жан әлемінің трагедиясы, әр кейіпкер — қазақ болмысының айнасы. Отарбаев үшін адамның жаны — моральдық, рухани, мәдени күрестің алаңы. Сол себепті оның прозасы — көркем антропологияның құнды үлгісі.

Төменде ұсынылған кестеде Р. Отарбаевтың жоғарыда талданған әңгімелеріндегі басты кейіпкерлердің жан әлемі, ұлттық менталитет көрінісі және мифтік немесе символдық тәсілдер қолданылуы салыстырмалы түрде берілді (1-кесте):

1 - кесте

Р.Отарбаев әңгімелеріндегі «Жан» ұғымының салыстырмалы талдауы

Әңгіме атауы	Басты кейіпкер	Жан проблематикасы	Ұлттық менталитет көрінісі	Мифтік/символдық бейнелеу
«Жасырынбақ»	Бала кезінде жасырынбақ ойнаған шенеунік	Билік пен халық арасындағы алшақтық, жасырыну, өтірік өмір сүру	Әлеуметтік әділетсіздік, халық пен биліктің қайшылығы	Жасырынбақ — өмірлік маска, жасырын шындық символы
«Американың ұлттық байлығы»	Қапар (аңшы)	Қорқыныш, өкініш, жалғыздық, құндылық жоғалуы	Ата-баба бейнесі, салт-дәстүрдің жоғалуы	Шибөрі — құндылықтың кері символы, ұлттық дағдарыс нышаны
«Аспандағы ақ көбелектер»	Дәурен (саудагер)	Сатқындық, махаббат пен ар арасындағы қақтығыс	Анаға құрмет, шынайы махаббатқа сенім	Ақ көбелек — періште, ар тазалығы, кінә мен өкініш символы
«Торшақыз бен тотықұс»	Торшақыз (тоқал әйел, ғалым)	Жалғыздық, отбасылық драма, рухани күйзеліс	Әйел тағдыры, ұлттық ұят, бәсекелестік	Тотықұс — жалғыздықты ұмыттырушы, психологиялық жұбануыш
«Тоқтышақ»	Тоқтышақ (жетім бала)	Баланың жан жарасы, жалғыздық, әділетсіздікке қарсылық	Қариялар, ана мен ата бейнесі, ерте есею	Қардан жасалған батырлар — үміт, баланың рухани қорғаны

Бұл салыстырмалы талдау Р. Отарбаев прозасындағы «жан» ұғымының терең мәнін, адам болмысын әр қырынан ашып, оны ұлттық сана мен дүниетаным негізінде бейнелеу тәсілдерін нақтылайды. Жазушының әр шығармасы — қазақ руханияты мен жан әлемінің шынайы көркем шежіресі.

Қорытынды

Рақымжан Отарбаевтың көркем прозасы — қазақ әдебиетіндегі терең антропологиялық ізденістердің жарқын үлгісі. Ол адам жанын, ішкі күйзелісін, рухани дертін ашуда айрықша қаламгерлік шеберлік танытты. Жазушы шығармаларындағы «жан» ұғымы — жай поэтикалық образ емес, тұтас бір философиялық, мәдени, рухани концепт ретінде көрініс тапқан. Ол кейіпкерлерін сырттай суреттеумен шектелмей, олардың ішкі дүниесін, сана қалтарыстарын, рухани арпалысын ашуға күш салды.

Р. Отарбаев шығармаларында қарапайым адамдардың тағдыры, күнкөріс күресі, махаббат пен жалғыздық, шынайылық пен екіжүзділік, еркіндік пен бағыныштылық секілді мәңгілік тақырыптар ұлттық дүниетаныммен байланысты өрбиді. Әр кейіпкердің жан әлемі — тұтас қоғамның, замана

тынысының айнасы. Жазушы адамның жан жарасы мен ар-намысының, үміті мен түңілісінің көркем көрінісін замана шындығымен сабақтастыра бейнелеп, оқырманды ойға қалдырады.

Р. Отарбаевтың прозасындағы көркемдік тіл, композициялық күрделілік, ішкі монолог пен психологиялық параллелизмдер — оның жазушылық стилінің басты ерекшеліктері. Әңгімелерінде ауыл мен қала адамдарының рухани драмасын, өмірдегі әділетсіздіктерді, құндылық дағдарысын көркем бейнелей отырып, ұлттық әдебиетіміздің көркемдік көкжиегін кеңейтіп, оны жаңа деңгейге көтерді.

Оның шығармалары — бүгінгі әдебиетте көркем антропология тұрғысынан «қазақ жанының» бейнесін жасауға арналған құнды туындылар. Бұл зерттеу арқылы біз Рахымжан Отарбаевтың қаламынан туған кейіпкерлер арқылы қазақ жанының нәзік иірімдерін, рухани болмысын, тарихи жады мен ұлттық санасын тануға мүмкіндік алдық. Демек, Р. Отарбаев — адам мен қоғамды көркем тілмен байланыстыра білген шынайы суреткер, қазақ прозасының көрнекті өкілі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Bartlett L. The anthropology of literacy / L. Bartlett // A companion to the anthropology of education. — 2011. — P. 154–176.
- 2 Kirtsoglou E. Chapter Introduction: The time of anthropology: studies of contemporary chronopolitics and chronocracy / E. Kirtsoglou, B. Simpson // The Time of Anthropology. — Taylor & Francis, 2021.
- 3 Федосеева Т.В. О литературной антропологии и антропоцентризме современного литературоведения / Т.В. Федосеева // Вестник Рязанского государственного университета им. С.А. Есенина. — 2016. — № 3 (52). — С. 72–82.
- 4 Schneider A. Between art and anthropology / A. Schneider, C. Wright // Between art and anthropology. — Routledge, 2021. — P. 1–21.
- 5 Чугунов Д.А. К вопросу о построении художественной антропологии / Д.А. Чугунов // Человек: Образ и сущность. Гуманитарные аспекты. — 2024. — № 3 (59). — С. 184–199.
- 6 Сосновский Б.А. Тернистый путь психологии к «Человеку одушевленному» / Б.А. Сосновский, Д.В. Каширский // Психолог. — 2022. — № 6. — С. 98–110.
- 7 Есбалаева Р.Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы психологиялық деформация көріністері / Р.Ж. Есбалаева // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — Т. 181. — № 1. — Б. 14–22.
- 8 Толеубаева К.А. Көркем идея және драматизм / К.А. Толеубаева, А.М. Смагулова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — Т. 110, № 2. — Б. 125–131.
- 9 Байтанасова К.М. Көркем шығармадағы бейнелілік призмасы / К.М. Байтанасова // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — № 1(142). — Б. 126–133.
- 10 Сапарова А.И. Рахымжан Отарбаевтың «Бас» романындағы интермедиялық байланыстар / А.И. Сапарова // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2025. — № 2(136). — Б. 240–251.
- 11 Тоқсамбаева А. Рахымжан Отарбаевтың драмалық шығармаларындағы хан-сұлтандар мен батырлар бейнесі / А. Тоқсамбаева, А. Қадыров, Т. Қабышев // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2023. — № 3. — Б. 242–259.
- 12 Доскеева Ш.А. Көркем шығарманың поэтикалық арқауы / Ш.А. Доскеева // Oishyl. — 2024. — Т. 26, № 2. — Б. 35–43.
- 13 Шалабаева К.А. Күрделі әдеби мәтіндерді түсіндіру: әдістемелік тәсілдер мен мәдениаралық байланыстар / К.А. Шалабаева // Академик Рәбиға Сыздық және қазақ тілінің заманауи даму тенденциялары. Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. — Атырау, 2024. — Б. 165–170.
- 14 Қанатқызы Ш. Қазақ прозасындағы әйел образының көрінісі (Тәуелсіздік кезең) / Ш. Қанатқызы // Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. — Астана, 2023. — Б. 189–193.
- 15 Нұрпейісов Ә. Қазақтың Чеховы / Ә. Нұрпейісов // Ұлт болмысы. — 2019. — № 3. — Б. 4–5.
- 16 Байхонов С. Қос қанат / С. Байхонов // «Ақ жайық кз» журналы. — 2017. — № 3. — Б. 51–88.
- 17 Қадыралиева А. Рахымжан Отарбаевтың «Бас» драмасындағы заман бейнесі және ұлттық құндылықтар / А. Қадыралиева, М. Жаксылыкова // Central Asian Journal of Art Studies. — 2024. — Т. 9. — № 2. — Б. 156–174.
- 18 Адиева П.М. Рахымжан Отарбаев шығармашылығын орта мектепте оқыту / П.М. Адиева // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2022. — № 2(124). — Б. 91–104.
- 19 Оралбайұлы Ө. Тіл биігіне ту тіккен / Ө. Оралбайұлы // Егемен Қазақстан. — 2019. — № 51. — Б. 8–10.
- 20 Отарбаев Р. Жасырынбақ / Р. Отарбаев // Aiqara.kz. — 2024.
- 21 Отарбаев Р. Американың ұлттық байлығы (Әңгіме) [Электрондық ресурс] / Р. Отарбаев // Abai.kz. — 2016. — Қолжетімділігі: <https://abai.kz/index.php/post/43571>
- 22 Ниетқалиева Г. Дара / Г. Ниетқалиева. — Астана: Фолиант, 2010. — 176 б.

- 23 Отарбаев Р. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы / Р. Отарбаев. — Алматы, «Өлке», 2006. — 1-том. — Б. 200–220.
- 24 Отарбаев Р. Аспандағы ақ көбелектер: әңгімелер мен повестер / Р. Отарбаев. — Астана: Фолиант, 2009. — Б. 300–340.
- 25 Ниетқалиева Г. Ішкі тақырып немесе Рақымжан Отарбаев әңгімелеріндегі адамның жан дүниесін қорғау мәселесі / Г. Ниетқалиева // Ана тілі. — 2006. — № 51. — Б. 6-7.
- 26 Шамұратова Ж. Рухтың жоқтаушысы — көркем шығарма / Ж. Шамұратова // Әдебиет порталы. — 2022. — 15 шілде.

А. Айдарқызы, А.В. Танжарикова

Художественно-антропологический образ категории «душа» в творчестве Рахимжана Отарбаева

В данной статье рассматривается художественный антропологический образ категории «жан» в современной казахской прозе на основе рассказов Рахимжана Отарбаева. Актуальность исследовательской работы неразрывно связана с необходимостью интерпретации в казахской литературе духовных и психологических глубин человеческой души с точки зрения национального мировоззрения. В наше время проблема сохранения национальной идентичности и нового осмысления духовных ценностей становится одной из главных задач литературоведения. При этом погружение в душу человека, изображение его внутреннего мира художественными средствами стало актуальным направлением поиска отечественной прозы. В статье дифференцируются формы передачи и смысловые слои понятия «душа» в художественной прозе, выявляется взаимосвязь между авторской идеей и философскими выводами. В ходе исследования в творческом методе Р. Отарбаева сочетаются элементы романтизма, реализма, натурализма, символизма, формируется художественно-эстетическая целостность. Его проза направлена на раскрытие глубинных складок национальной духовности и проявляется в том, что каждый персонаж является символическим представителем связи между человеком и обществом, человеком и временем, человеком и верой. В статье будут проанализированы рассказы «Прятки», «Национальное богатство Америки», «Белые бабочки в небе», «Торшакыз и попугай», «Токтышак», «Алтын» и изучена их художественная структура, отражающая различные аспекты категории «душа». Герой в каждом произведении — отражение в человеческом образе жизненных проблем, таких как духовный стресс, внутреннее напряжение, одиночество, отчаяние. Кроме того, в статье через характеры писателя представлены такие вопросы, как социальная несправедливость в обществе, кризис нравственных ценностей, национальное мировоззрение и духовный поиск. В произведениях Отарбаева вечные темы, такие как судьбы простых людей, борьба за средства к существованию, любовь и одиночество, искренность и лицемерие, свобода и подчинение, переплетаются с национальным мировоззрением. Мир души каждого героя — зеркало всего общества, дыхание времени. Писатель рисует художественное выражение человеческой души и чести, надежд и разочарований, сопоставляя их с реалиями времени, оставляя читателя в сознании. В результате проведенного исследования доказано, что концепт «душа» в казахской прозе сформировался не только как психологический или поэтический элемент, но и как художественная форма национального сознания, исторической памяти, духовных ценностей. В статье наглядно показано значение художественных приемов и идейных позиций Р. Отарбаева в понимании категории «душа» в казахской литературе. Выводы, представленные автором, вносят новый вклад в область художественной антропологии, предлагая новую методологическую ориентацию на национальное литературоведение.

Ключевые слова: художественная антропология, категория души, Рахимжан Отарбаев, рассказы, национальный характер, художественный мир, казахская литература.

A. Aidarkyzy, A.V. Tanzharykova

Artistic anthropological image of the category “soul” in the works of Rakhimzhan Otarbayev

This article examines the artistic anthropological image of the category “genre” in modern Kazakh prose, based on the stories of Rakhimzhan Otarbayev. The relevance of this research is inextricably linked to the need to interpret the spiritual and psychological depths of the human soul in Kazakh literature from the perspective of the national worldview. In today’s world, the issue of preserving national identity and reevaluating spiritual values has become a crucial task for literary studies. As a result, delving into the human soul and portraying its inner world through artistic means has become a relevant pursuit for Kazakh prose.

The article differentiates the forms of transmission and the semantic layers of the concept of “soul” in fiction, and reveals the relationship between the author’s idea and philosophical conclusions. In the course of the study, R. Otarbayev’s creative method combines elements of romanticism, realism, naturalism, and symbolism, resulting in an artistic and aesthetic unity. His prose aims to reveal the profound layers of national spirituality, with each character serving as a symbolic representation of the connection between individuals and society, individuals and time, and individuals and faith. The article will analyze the short stories “Hide and Seek,” “America’s National Wealth,” “White Butterflies in the Sky,” “Torshakyz and the Parrot,” “Toktyshak,” and “Altyn,” and examine their artistic structure, which reflects various aspects of the category “soul.” The protagonist in each story is a reflection of life’s challenges, such as spiritual stress, inner turmoil, loneliness, and despair. The world of each character’s soul is a mirror of society as a whole, reflecting the breath of time. The writer portrays the artistic expression of the human soul and honor, hopes and disappointments, juxtaposing them with the realities of the time, leaving a lasting impression on the reader. As a result of the conducted research, it has been proven that the concept of “soul” in Kazakh prose has been formed not only as a psychological or poetic element, but also as an artistic form of national consciousness, historical memory, and spiritual values.

Keywords: artistic anthropology, category of the soul, Rakhimzhan Otarbayev, short stories, national character, artistic world, Kazakh literature.

References

- 1 Bartlett, L. (2011). The anthropology of literacy. *A companion to the anthropology of education*, 154–176.
- 2 Kirtsoglou, E., & Simpson, B. (2021). Chapter Introduction: The time of anthropology: studies of contemporary chronopolitics and chronocracy. *The Time of Anthropology*. Taylor & Francis.
- 3 Fedoseeva, T.V. (2016). O literaturnoi antropologii i antropotsentrizme sovremennogo literaturovedeniia [On literary anthropology and the anthropocentrism of modern literary studies]. *Vestnik Riazanskogo gosudarstvennogo universiteta im. S.A. Esenina — Bulletin of the Ryazan State University named after S.A. Esenin*, 3 (52), 72–82 [in Russian].
- 4 Schneider, A. (2021). Between art and anthropology. *Between art and anthropology*, 1–21. Routledge.
- 5 Chugunov, D.A. (2024). K voprosu o postroenii khudozhestvennoi antropologii [On the Construction of Artistic Anthropology]. *Chelovek: Obraz i sushchnost. Gumanitarnye aspekty — Man: Image and Essence. Humanitarian Aspects*, 3 (59), 184–199 [in Russian].
- 6 Sosnovskiy, B. A. (2022). Ternisty put psikhologii k «Cheloveku odushevlenomu» [The Thorny Path of Psychology to the «Animated Man»]. *Psikholog — Psychologist*, 6, 98–110 [in Russian].
- 7 Yesbalayeva, R.Zh. (2021). Qazirgi qazaq prozasyndagy psikhologiialyq deformatsiia korinisteri [Manifestations of psychological deformation in modern Kazakh prose]. *Qazaq Ul'tyq Universitetinin khabarshysy. Filologia seriasy — Eurasian Journal of Philology Science and Education*, 181(1), 14–22 [in Kazakh].
- 8 Tolebayeva, K.A., & Smagulova A.M. (2023). Korkem ideia zhane dramatism [Artistic insights and dramatism]. *Qaragandy Universitetinin Khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of the Karaganda university. Philology series*, 110(2), 125–131 [in Kazakh].
- 9 Baitanasova, K.M. (2023). Korkem shygarmadagy beynelik prizmasy [The prism of imagery in a work of art]. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 142(1), 126–133 [in Kazakh].
- 10 Saparova, A.I. (2025). Rakhymzhan Otarbaevtyн «Bas» romanyn dagy intermedialyq bailanystar [Interlude Connections in Rakhimzhan Otarbayev's Novel “Bas”]. *Yasau universitetinin khabarshysy — Bulletin of the University of Yasavi*, 2(136), 240–251 [in Kazakh].
- 11 Toxambayeva, A.O., Kadyrov, A.K., & Kabyshev, T.B. (2023). Rakhymzhan Otarbaevtyн Dramalyq Shygarmalaryndagy khan sultandar men batyrlar beinesi [The image of Khans, Sultans and heroes in the dramatic works of Rakhimzhan Otarbayev]. *Euraziia Gumanitarylyq Institutynyn Khabarshysy — Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute*, 3, 242–259 [in Kazakh].
- 12 Doskeeva, Sh.A. (2024). Korkem shygarmanyn poetikalыq arqauy [The poetic basis of a work of art]. *Oishyl — Thinker*, 2, 2, 35–43 [in Kazakh].
- 13 Shalabaeva, K.A. (2024). Kurdeli adebi matinderdi tusindir: adistemelik tasilder men madeniaralyq bailanystar [Interpretation of complex literary texts: methodological approaches and cross-cultural connections]. *Akademik Rabiga Syzdyk zhane qazaq tilinin zamanauı damu tendentsialary. Respublikalyq gylimi-tazhibelik konferentsiia materialdarynyn zhinagy — Academician Rebigе Syzdyk and modern trends in the development of the Kazakh language. Collection of materials of the Republican scientific and practical conference* (pp. 189–193). Atyrau [in Kazakh].
- 14 Kanatkyzy, Sh. (2023). Qazaq prozasyndagy aiel obrazynyn korinisi (Tauelsizdik kezen) [Reflection of the image of a woman in Kazakh prose (Independence period)]. *Gumanitarylyq gylymdar togysyndagy adebiattanudyn zhana paradigmalary. Khalyqaralyq gylimi-teoriialyq konferentsiia materialdary — New paradigms of literary studies at the crossroads of the humanities. Materials of the international scientific and theoretical conference* (pp. 189–193). Astana [in Kazakh].
- 15 Nurpeyisov, A. (2019). *Qazaqtyn Chekhovy* [Kazakh Chekhovy]. *Ult bolmysy — The essence of the nation*, 3, 4–5 [in Kazakh].
- 16 Baykhonov, S. (2017). Qos qanat [Double wing]. “Aq zhailyq kz” zhurnaly — *Journal “Aq zhailyq kz”*, 3, 51–88 [in Kazakh].

- 17 Kadyrlyeva, A., Zhaxylykova, M. (2024). Rakhymzhan Otarbeytyn «Bas» dramasyndagy zaman beinesi zhane ulttyq qundylyqtar [National The Values and Image of the Era in the Drama “Bas” by Rakhimzhan Otarbeyev]. *Central Asian Journal of Art Studies*, 9, 2, 156–174 [in Kazakh].
- 18 Adiyeva, P.M. (2022). Rakhymzhan Otarbeyev shygarmashylygyn orta mektepte oqytu [Teaching Rakhimzhan Otarbeyev’s Creativity in Secondary School]. *Yasavi universitetinin khabarshysy — Bulletin of the University of Yasavi*, 124(2), 91–104 [in Kazakh].
- 19 Oralbayuly, O. (2019). Til biigine tu tikken [Flag on the high of the tongue]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*, 51, 8–10 [in Kazakh].
- 20 Otarbeyev, R. (2024). Zhasyrynbaq [Hide and seek]. *Aiqara.kz* [in Kazakh].
- 21 Otarbeyev, R. (2016). Amerikany ulttyq bailygy (Angime) [America’s national wealth (Story)]. *Abai.kz*. Retrieved from <https://abai.kz/index.php/post/43571> [in Kazakh].
- 22 Nietkalieva, G. (2010). *Dara* [Single]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 23 Otarbeyev, R. (2006). *Eki tomdyq tandamaly shygarmalar zhinagy* [Collection of selected works in two volumes]. Vol. 1. Almaty, “Olke” [in Kazakh].
- 24 Otarbeyev, R. (2009). *Aspandagy aq kobelekter: angimeler men povester* [White butterflies in the sky: stories and short stories]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 25 Nietkalieva, G. (2006). Ishki taqyryp nemese Raqymzhan Otarbeyev angimelerindegi adamny zhan duniesin qorgau maselesi [Internal theme or the problem of protecting the soul of a person in the stories of Rakhimzhan Otarbeyev]. “*Ana tili*” gazeti — *Newspaper “Native language”*, 51, 6-7 [in Kazakh].
- 26 Shamuratova, Zh. (2022). Rukhtyn zhoqtaushysy — korkem shygarma [The mourner of the spirit is a work of art]. *Adebiyat portaly — Literature portal* [in Kazakh].

Information about the authors

Aidarkyzy, Ardak (corresponding author) — PhD, Candidate in Literary Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ardak.kulzhaspai@gmail.com

Tanzharikova, Alua Vasilevna — Associate Professor, Doctor of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: alua1973@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-9813>